

האומנם שלישי מילדי ישראל עניים?

הדיונים התדירים בדבר עוני בישראל נשענים על חשיפה גבוהה לנתונים מוטעים ומוטים - שנועדו לקדם אווירה ציבורית אשר תדחוף למעורבות ממשלתית נוספת. על קווי עוני ממשיים ומדומיינים

נפתח בחדשות הטובות: למעלה ממחצית מקבלי הקצבאות בישראל הם ככל הנראה מיליונרים - או קרוב לכך. לא, זו אינה טעות. על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ל-57% ממקבלי הבטחת הכנסה יש דירה בבעלותם.¹ האם נתמך בעל נכסים בשווי מיליוני שקלים יכול להיחשב עני? התשובה המפתיעה היא: כן. על פי המוסד לביטוח לאומי, המפרסם את מדדי העוני מדי שנה, אין קשר בין כמות הנכסים של אדם להגדרתו כעני; למעשה, להגדרתו כעני אין קשר אפילו לרמת החיים שבה הוא חי.

במילים אחרות, מדדי העוני המתפרסמים מדי שנה ומציירים תמונה קודרת ומטרידה אינם אלא מצג שווא. כפי שנראה להלן, כתוצאה משורת כשלים נקודתיים בנוגע לאופן מדידת העוני, לצד כמה כשלים עקרוניים ומהותיים יותר, אין קשר בין התמונה העולה מדו"חות העוני לבין העוני. דו"חות אלו מודדים אך ורק את ההכנסות - למעשה, רק סוג מסוים של הכנסות - ואת התפלגותן על פני החברה; הם אינם מודדים מצוקה חומרית ולפיכך אינם מעניקים כל מדד שיאפשר גיבוש מדיניות שקולה למיגור העוני; הם גם אינם מודדים מעמד חברתי ומוביליות, ולכן אינם מספקים כל אינדיקציה באשר לריבוד הסוציו-אקונומי של החברה הישראלית.

דו"ח העוני עושה שימוש לרעה ברגשות הציבור. המילה "עוני" מתקשרת בתודעתנו למצוקה חומרית קשה, וגובלת בדימויים כגון נבירה באשפה, תת-תזונה או התנסות בבילוי סחבות. דרכם של דימויים שהם מעוגנים במציאות קונקרטית ומוחלטת, ולא במדד יחסי וסטטיסטי שחלק נכבד מהנכללים על פיו בהגדרת "עוני" נהנים מרמת

חיים גבוהה יותר מזו של אלה החיים מעל ל"קו העוני". המילה "עוני" מתקשרת בראשנו להשכלה דלה, לריחוק ממרכזי תעסוקה ותרבות ולהזנחה חברתית. היא ודאי אינה כוללת את המקושרים והמשכילים שעתידיים להיות גם העשירים ביותר – כגון סטודנטים למקצועות יוקרתיים או יזמי היי-טק בתחילת דרכם; ואף אינה כוללת עשירים הנהנים מכספי השקעותיהם (ראו להלן). העיתונאים המצמידים לפרסום דו"חות העוני תמונות של הזנחה ואומללות (מתוך רצון "להמחיש" את הבעיה) מטעים את הציבור, שכן העוני שבו עוסק דו"ח הביטוח הלאומי (או דו"חות העמותות למיניהן) הוא אחר לחלוטין – מעין פיקציה סטטיסטית שהקשר בינה לבין הדימויים הללו קלוש עד מאוד. הוא הדין לפעילים חברתיים המשתמשים בלהט בנתונים אלו כדי להצביע על פערים בחברה הישראלית: ייתכן שהם משרתים היטב את האג'נדה שלהם אך לצד זאת הם שותפים להונאת הציבור. מדד העוני אינו משרטט, בשום מובן, את הריבוד החברתי-כלכלי במדינת ישראל.

כאשר מדדי העוני הרשמיים של מדינת ישראל אינם מודדים עוני אלא מוסרים סיפור כוזבים – מובן שגם מדיניות הרווחה הממשלתית, המבקשת לשנות תמונה זו, אינה מעניקה מענה ראוי לעוני האמיתי. תחת הכותרת 'מלחמה בעוני' משקיעות ממשלות ישראל סכומי עתק שחלק ניכר מהם מתבזבז אפוא לשווא; תרומתם לעניים-באמת, אלו הסובלים ממצוקה חומרית קשה, והבאתם לרווחה מינימלית – שולית.

מה עומד מתחת לקו

כדי להבין את העניין עלינו, לפני הכול, להבין מהו אותו 'קו העוני' העומד בבסיס הדו"חות הנזכרים, ולבחון בעיניים פקוחות את שיטות המדידה המשמשות את המוסד לביטוח הלאומי בבואו לקבוע את מספר העניים במדינת ישראל.

מדידת העוני בישראל מתבססת על הגישה היחסית, שלפיה עוני הוא תופעה שיש לבחנה בזיקה לרמת החיים המאפיינת את החברה. לפי גישה זו, משפחה מוגדרת 'ענייה' כאשר תנאי חייה ירודים במידה ניכרת מתנאי החיים האופייניים לחברה כולה – אף שאין הכרח שהיא נעדרת אמצעים כלכליים לסיפוק צורכי מחייתה הבסיסיים: מזון, מחסה ולבוש. על פי אותו עיקרון, ההגדרה לעוני שבה משתמש המוסד לביטוח לאומי (והיא גם ההגדרה הרשמית והמקובלת של קו העוני) היא "חצי מההכנסה החציונית לנפש תקנית" (וזאת, על בסיס ההנחה כי ישנו מתאם בין גובה ההכנסות לבין רמת החיים).

כדי להבין הגדרה זו טוב יותר עלינו לחלקה לארבעת מרכיביה.

"הכנסה" – הכנסה היא המשכורת החודשית (או השנתית) שאדם (או משק בית) מרוויח באופן שוטף. המוסד לביטוח לאומי מסתמך על סקר הכנסות משקי בית שעורכת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הלמ"ס, ואשר מבחינה בין הכנסה לפני

לפי החישובים החדשים שלנו בביטוח הלאומי אתה פה עם הפסים מהיום מוגדר עניי

התערבות ממשלתית ולאחריה (כלומר הכנסה הכוללת קצבאות בניכוי תשלומי מס). למעשה, יש בידינו שני נתונים ראשיים לגבי ההכנסה השנתית.

"חצינית" – כאשר מבקשים למצוא את נקודת המרכז של נתונים מרובים, ניתן להשתמש בשני כלים סטטיסטיים פשוטים: ממוצע או חציון. ממוצע הוא סכום כל הנתונים מחולקים במספר הפרטים (כגון סכום כל ההכנסות בישראל מחולק במספר האזרחים). החציון, לעומת זאת, מתקבל כאשר מסדרים את כל הנתונים ברשימה, על פי גודלם, ובוחרים את הנתון האמצעי. שלא כממוצע, החציון מושפע פחות מערכים קיצוניים; וכך, לדוגמה, בעוד הטייקון מוסיף לממוצע סכומי עתק, לחציון הוא מוסיף רשומה אחת בלבד. כיום, ההכנסה החצינית בישראל עומדת על 5,216 שקלים ואילו הממוצע עומדת על 6,152 שקלים.

כאמור, המוסד לביטוח הלאומי מגדיר כעני את מי שהכנסתו היא "חצי מההכנסה החצינית לנפש תקנית", כלומר מי שהכנסתו כיום היא 2,608 שקלים לחודש; זהו הסכום שאותו צריכה להכניס כל "נפש תקנית" כדי שלא להיות מוגדרת ענייה.

ומהי "נפש תקנית"? זהו מונח שנועד לאפשר חלוקה סבירה של ההכנסות בהתאם למספר הנפשות במשק הבית. כידוע, משפחה בת שש נפשות אינה מוציאה פי שניים ממשפחה בת שלוש נפשות; ובמילים אחרות, כאשר המשפחה גדלה, ההוצאה בעבור הנפש הנוספת נמוכה באופן יחסי. כדי להתאים בין מספר הנפשות לבין העלות הממשית (המשוערת) של מחייתן, הומצא המונח "נפש תקנית": במשק בית שבו מתגורר אדם אחד יש נפש אחת, הנספרת כ-1.25 נפשות תקניות; ואילו משק בית שבו שני הורים ושני ילדים, כלומר 4 נפשות, נספר כבעל 3.2 נפשות תקניות.

לאחר חישוב זה – שבאורח מוזר מגדיר נפש תקנית בדרך אחרת מזו המקובלת במדינות ה-OECD, ואשר מקשה על משפחות ברוכות ילדים למצוא את עצמן מעל קו העוני – יוצא כי בישראל 2016 יש לא-פחות מ-463,300 משפחות החיות מתחת לקו העוני, ובהן 1,809,200 נפשות שמתוכן 842,300 ילדים.

מטריד מאוד לחשוב שאחד מכל ארבעה ילדים בישראל הוא עני. לו היו כל הילדים הללו מתקבצים בעיר אחת, היה מספר תושביה כפול מזה של תל-אביב ופי שישה מזה של רמת-גן. ואכן מספרים אלו ודומיהם מובלטים מאוד בתקשורת ומעניקים רוח גבית לכל הגדלה של תקציבי הרווחה או לחקיקות 'חברתיות' שונות.

אלא שלא-מעט מהילדים ה'עניים' הללו, וייתכן שאפילו רובם, אינם עניים באמת. קו העוני אינו מספר לנו דבר על עוני ממשי; כל שהוא והדו"ח המופק על פיו מספרים לנו הוא עובדה סטטיסטית, דהיינו שההכנסה המדווחת של משקי הבית שבהם חיים הילדים הללו – נמוכה בשיעור שרירותי ("חצי" ליתר דיוק) כלשהו מנקודה אחרת, שהוגדרה באופן מלאכותי על ידי קובעי הדו"ח.

אפשר כמובן לטעון שבכל זאת קו העוני אומר משהו – ולו יחסי – אך עיון פשוט בדרכי גיבושו של מדד זה מלמד כי הוא כמעט חסר משמעות.

כשלי המדידה

שיטות מדידה יחסיות מוליכות סקירה של אי-שוויון במקום סקירה של מצוקה, ובכך נעסוק בהמשך, אולם גם חסידיה של שיטת המדידה היחסית צריכים להודות בעיוותיה העמוקים ורבי המשמעות של שיטת המדידה הנוהגת בישראל. כתוצאה מעיוותים אלה, מדד העוני הישראלי מגדיר כ'עניות' קבוצות שלמות שמבחו השכל הישר לא היה מגדירם כעניות. חָשבו למשל על סטודנט המצוי במסלול יוקרתי של לימודי הנדסה או על חייל צה"ל בשירות חובה: לפי מדד העוני של הביטוח הלאומי, כל אלו הם עניים,² שהלוא כעת אין להם הכנסה המעלה אותם אל מעל לקו העוני; העובדה שמדובר בפרק זמן שבו נעשית השקעה לטובת עתיד משגשג, וכן שלרבים מהם רמת חיים טובה ואפילו גבוהה כבר בהווה, אינה רלבנטית למדד.

הכשל העיקרי טעון אפוא בעובדה שעוני נמדד על פי הכנסה, משום שבחיי של אדם ישנן תקופות שבהן הוא איננו מתפרנס מהכנסה קבועה ובכל זאת הוא אינו סובל מעוני. גם אופן מדידת ההכנסות לוקה בבעיות. דו"ח העוני מבוסס על דיווח עצמי של הוצאות והכנסות בקרב משפחות, אך ברור שדיווחיהן של משפחות רבות אינם מלאים וכי האינטרס של הפרט יהיה תמיד להמעיט בשיעור הכנסותיו (הסיבות לכך מגוונות: החל מרצון להימנע מחיקורי דין של מס הכנסה וכלה בחשש מאובדן הזכאות לקצבה מסוימת). ראייה לחוסר האמינות של הדיווחים ניכרים כאשר בוחנים את ההוצאות: לפי הטבלה המופיעה בדו"ח הלמ"ס, משק בית בחמישון התחתון מכניס בממוצע 7,002 שקלים לחודש,³ ומוציא 8,194 שקלים. הוצאה ממוצעת (שלא כהוצאה חד-פעמית) אינה יכולה להיות גדולה מהכנסה ממוצעת, וברור אפוא כי ישנו פער בין ההכנסות האמיתיות לאלו המדווחות.

על זו הדרך, מדד העוני מתעלם לחלוטין מבעלות על נכסים. תארו לעצמכם כי בעבודה קשה ובמזל רב עשיתם אקזיט ובחשבון הבנק שלכם שוכב הון עתק של עשרה מיליון דולרים. נאמר גם כי בזכות הון חביב זה הרשיתם לעצמכם לצאת לחופשה בת שנה וכי כרגע אין לכם הכנסה מסודרת. ובכן, לפי מדד העוני של הלמ"ס והביטוח הלאומי – ברגע זה גם אתם, העשירים כקורח, נחשבים 'עניים'.

אולם אין כל צורך לתאר מקרי קיצון שכאלה. ברור שישנו פער משמעותי בין משפחה שבעלותה בית לבין משפחה שאין בבעלותה בית. בשלב זה חשוב להדגיש כי לפי נתוני הלמ"ס, לכ-35% מהאנשים המצויים בעשירון התחתון ישנה דירה בערך ממוצע של מיליון שקלים ואף יותר.⁴ מדוע אדם שמשכורתו ממקמת אותו מעל קו העוני, אך אין בבעלותו דירה, 'שווה' יותר מאדם שיש בבעלותו דירה השווה מיליון שקלים אך

מכניס משכורת שוטפת בשיעור נמוך יותר?

ביטוי מוכר לעיוות שיוצרת החרגה זו היא הדומיננטיות של משקי בית חרדיים וערביים בין משקי הבית המוגדרים עניים (בקרב שתי אוכלוסיות אלו, רוב המשפחות מוגדרות עניות: 52% מן המשפחות החרדיות ו-54% מהמשפחות הערביות); וזאת בשעה שאחוז הבעלות על נכסי מקרקעין בשתי אוכלוסיות אלו גבוה בהרבה מאחוזי הבעלות בקרב המגזר היהודי הכללי. 69% מהחרדים מחזיקים בבעלות על דירה (שערכה הממוצע הוא מעל מיליון וחצי שקלים) ובקרב הערבים 76% מחזיקים בבעלות על דירה (שערכה הממוצע הוא מעל מיליון שקלים).

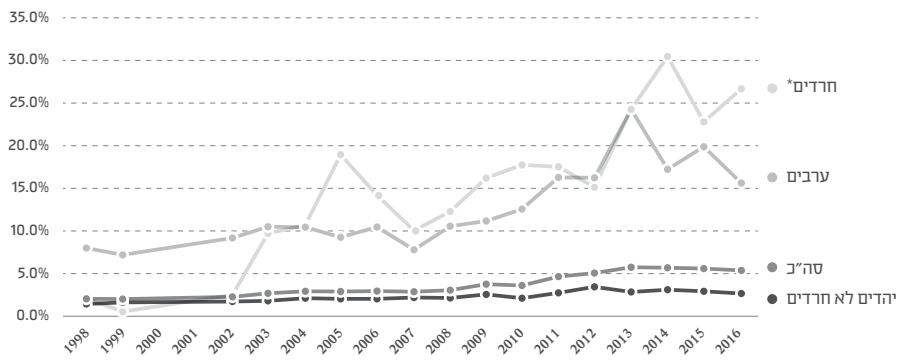
יתרה מזאת, במדד אין התייחסות כלשהי לבעלות על חברות, עסקים ונכסים נוספים. כל עוד בעל החברה אינו מושך ממנה משכורת, בעלותו אינה מחושבת כמרכיב במדידת עושרו או עוניו. אין מדובר רק בנכסים: מדד העוני מתעלם מגורם כלכלי רב חשיבות, המכונה בעגה המקצועית "הכנסות-שבעין". מונח זה מתייחס לכל הכנסה או היעדר הוצאה שאינם ניתנים באופן של העברה כספית. מגורים של צעיר בוגר אצל ההורים; הנחות בארנונה, במעונות יום, בתחבורה ובתרופות; מתנות מההורים; מגורים בדירור הציבורי ועוד ועוד – כל אלה מעניקים לרבים מאיתנו רווחה כלכלית אך אינם מוגדרים 'הכנסה' במדדי הביטוח הלאומי. אילו היו מגולמות 'הכנסות' אלו במדדי הביטוח הלאומי, יש להניח שהן היו מעלות רבים ממשקי הבית אל מעל קו העוני. יתרה מזאת, כיוון שהנחות אלו ניתנות בעיקר לבעלי הכנסה נמוכה, ההתעלמות משוויון הכלכלי יוצרת מחזה שווא המורה על פערים גדולים יותר מאלו האמיתיים. למעשה, אדם בעל משכורת ממוצעת שאינו נהנה מהנחות עשוי למצוא את עצמו במצוקה כלכלית ממשית לעומת חברו בעל ההכנסה הנמוכה הנהנה מאותן הנחות. למרות זאת, לפי מדדי העוני, הראשון ממוקם מעל לקו העוני וחברו מתחת לו. עם הורדת מאמר זה לדפוס, פרסמה הלמ"ס מדד חדש הבוחן את העושר הפיננסי של משקי הבית בישראל. לפי מדד זה, חלה עלייה של לא פחות מ-86% בעושר בין שנת 2002 לשנת 2015.

כשל נוסף שיש לתת עליו את הדעת הוא המלאכותיות המאפיינת את המודל היחסי. כפי שראינו, מדדי העוני בישראל הם יחסיים – כלומר מניחים את רמת החיים המקובלת בחברה הישראלית כבסיס שביחס אליו נמדד העוני. יש בכך היגיון מסוים: בעוד בחברה דלה נחשב עני רק מי שסובל מחרפת רעב, בחברות עשירות יותר ייחשב עני גם מי שאינו יכול להרשות לעצמו את זוג המשקפיים הבסיסי שלו הוא זקוק. אלא שקו החשיבה הזה נכון כל עוד החברה מקיימת מידה סבירה של הומוגניות: האנשים משלמים באותו מטבע וחולקים תפיסה דומה לגבי רמת החיים הרצויה. בחברה הישראלית, לעומת זאת, ישנם שני מגזרים לא-קטנים, המגזר החרדי והמגזר הערבי, המנהלים כלכלה אחרת על בסיס ערכים אחרים. חברות אלה מתנהלות מתוך תפיסה ערכית השונה מהתפיסה המקובלת בחברת הרוב הישראלית; ותפיסה ערכית

זו מובילה לתעדוף הוצאות והכנסות מסוג אחר.

כדי להמחיש את העניין אביא דוגמה ממקום רחוק-קרוב. מתברר כי המקום העני ביותר בארצות הברית, מבחינת מדידה של הכנסות, אינו שכונה של מהגרים מקסיקניים בדרום טקסס וגם לא שכונת פשע בשיקגו שנרצחים בה מדי שבוע עשרות אנשים. באופן מפתיע, במקום העני ביותר בארצות הברית אין פשע והוא אינו נמצא במקום שכוח אל כי אם במדינת ניו-יורק;⁵ מדובר בקריית-יואל, עיירה של חסידי סאטמר המצויה שבעים ק"מ בלבד מצפון מערב לעיר ניו-יורק. בקריית-יואל אין פשע, אין הפקרות, אין הזנחה של המרחב הציבורי, אין זנות, איש אינו לבוש בלואים וכולם כנראה שבעים. אכן, רמת החיים החומרית של בני המקום שונה באופן מהותי מרמת החיים של החברה החומרנית האמריקנית, אולם מה בכך? האם זהו עוני שיש למגר או בחירה ערכית שיש לכבד? האם זוהי חברה במצוקה או רק חברה שאין בה הרבה כסף?

נשוב ארצה. שימו לב לגרף הבא, מתוך דו"ח הביטוח הלאומי, המתאר את הסיכוי לעוני במשפחה שבה שני מפרנסים.

בחברה הישראלית הכללית סיכוייה של משפחה שבה שני ההורים מפרנסים להיות 'ענייה' עומדים על פחות מ-5%; אך במידה שמדובר במשפחה ערבית או חרדית הסיכוי קופץ ל-25% (בממוצע). כיצד אפשר להסביר קפיצה זו? הסבר אחד הוא העיוות שנוצר בשל המדידה האחידה: רמת השכר ורמת המחירים במגזרים הללו שונה מאוד מזו שבשאר המשק הישראלי, וניתן לחיות בתוכם בכבוד, במסגרת תקציב שבחברת הרוב הישראלי ייחשב עלוב. הסבר אחר הוא סדרי עדיפויות ערכיים: בחברה החרדית – לפחות באגפים השמרניים שלה – המשפחה תעדיף לחיות בצמצום, לשכן שלושה ילדים בחדר, במיטת קומתיים ומזרן על הרצפה, כל עוד האב יוכל ללמוד תורה, ב'חידר' או בשיבה, במשכורת מינימום, ואחר הצהריים יוכל ללמוד תורה עם ילדיו. בעבורם זוהי איכות חיים – ולא מספר כלי הרכב שבבעלות המשפחה (לרוב

אפס), חבילות הכבלים או תדירות הטיסות לחו"ל.

נקודה נוספת שיש לתת עליה את הדעת היא עצם הבחירה לבדוק את העוני על פי הכנסה ולא על פי הוצאה. כפי שראינו לעיל, ישנו פער בין הדיווח על הכנסות לבין הדיווח על הוצאות; התבוננות בו עשויה להעיד באופן מדויק יותר על מידת קיומם של פערים ברמת החיים בישראל. מהטבלה עולה שהכנסותיו של החמישון העליון גדולות פי 5 מהכנסותיו של החמישון התחתון: 34,448 שקלים לחודש לעומת 7,002 שקלים לחודש; וזהו אכן פער גדול מאוד. אולם מבט אל עמודת ההוצאות חושף סיפור אחר לחלוטין: משפחה מהחמישון התחתון מוציאה קצת פחות מחצי (!) ממשפחה בחמישון העליון: 8,194 שקלים בחודש לעומת 17,889 שקלים בחודש (ואכן, כאמור, יש לפקפק במידת מהימנותה של מדידת ההכנסות). ברור כי המשפחות מהחמישון העליון מצליחות לחסוך, ואילו המשפחות מהחמישון התחתון אינן עומדות בכך; אך הפער בין הבדלי ההכנסות להבדלי ההוצאות מלמד כי ההבדלים ברמת החיים אינם גדולים מאוד. רמת החיים אינה אלא פונקציה של הוצאות ולא של ההכנסות וברור אפוא שאם העניים ביותר מוציאים (לנפש) מדי חודש רק חצי או שלישי מהוצאותיו של החמישון העליון, הרי שהפער ביניהן אינו פי חמישה אלא פחות מפי שניים. מדידה של התפלגות ההוצאות (לפי משקי בית ו'נפש תקנית') עשויה אפוא להניב תמונה בהירה ואמינה יותר של העוני בישראל.

מי נהנה מהפחדות

נגענו בשורת כשלים עמוקים המונחים בתשתיתו של מדד העוני, אך מלבד כל זאת עלינו להצביע על בעיה קשה המצויה בכל מדידה יחסית של העוני. כל מדד עוני יחסי – ובכלל זאת כמובן מדד העוני של הביטוח הלאומי – עיוור לחלוטין לצמיחה כלכלית. נניח שמדינת ישראל זוכה בהכנסות בנות 100 מיליארד דולר בעקבות גילוי מצבורי גז בים התיכון, והיא מחליטה להעניק לכל אחד מאזרחיה 10,000 דולר מדי שנה. אין חולק שהחלטה מסוג זה תשנה באופן מהותי את רמת החיים של אזרחי המדינה; עם זאת, היא לא תשנה מהותית את ממדי העוני.

זהו המקום להזכיר כי במדינת ישראל ל-99% מהמשפחות יש מקרר, ל-94% מבני העשירון התחתון יש מכשיר סלולרי, ולכ-70% מהם יש מזגן. במקסימום, לעומת זאת, שבה אחוז האנשים המצויים מתחת לקו העוני (שלה כמובן) נמוך יותר מבישראל, רק ל-10% ממשקי הבית יש מזגן; ולא, לא חם שם פחות. מקסימום פשוט שוויונית יותר: במקום עוני יחסי שורר בה עוני מוחלט. מעניין כמה מה'עניים' היו מעוניינים להחליף את החברה הישראלית ה'רעה' בחברה המקסיקנית ה'צודקת'.

אם כן, גם אילו מדד העוני הישראלי לא היה משרטט תמונה כה חלקית וכה מטעה (בשל הבעיות שנזכרו לעיל ובכלל זאת ההתעלמות מבעלות על הון ונכסים), הוא לא

היה יכול למדוד עוני משום שהוא יחסי.

ובכן, מעתה אמור: מדד אי-שוויון ולא מדד עוני. לפי מדד זה, עושרם של העשירים הוא הסיבה ל'עוניים' של העניים. אין ספק שניסוח כזה מאפשר לגורמים שונים לבסס תפיסת עולם התומכת במנגנון רווחה מנופח כמסקנה טבעית של הרצון לתקן עולם. מדד כזה אינו מתאים לעולם שבו מנסים למגר את העוני ומצליחים בו, תוך תהליך איטי ומתמיד, להעלות את רמת החיים של כלל האוכלוסייה; זהו מדד המתאים לעולם שבו העוני הוא פרובוקציה מתמשכת – מדד שנועד לקדם חברה שוויונית.

בעייתו העמוקה של מדד העוני קשורה אפוא ליחסיותה של המדידה. אילו היה מדובר במיגורו של עוני מוחלט, ניתן היה לצפות להתקדמות משנה לשנה – כפי שניכר למשל בדו"חות של האו"ם. הארגון הבינלאומי שם לו למטרה למגר את העוני והגדיר את העוני המוחלט כהכנסה בת דולר אחד ליום לנפש (בשנים האחרונות עודכן המדד ל-1.9 דולר). על פי הדו"חות של האו"ם, בין השנים 1970–2006 ירדו שיעורי העוני המוחלט בכל העולם (למעט אפריקה) אל התחום הנמוך ביותר בקנה מידה היסטורי (סדר גודל של אחוזים חדיספרתיים). לעומת מדדים כאלו, מדדים יחסיים מותירים את התמונה יציבה ויותר אותה גם בעתיד – אלא אם מדינת ישראל תידרדר אל עוני רב-תפוצה כמו זה של מקסיקו. מדיניות ממשלתית המבקשת לצמצם פערים במקום להילחם בעוני אינה יעילה אפוא בשום מובן. היא מצדיקה גביית מיסים נרחבת וחלוקת קצבאות מרובה, אך אינה יוצרת שום שינוי משמעותי במציאות עצמה. במציאות המקבילה, החוץ-ממשלתית, הצמיחה במשק היא אשר גורמת למיגורו העקבי והשיטתי של העוני – האמיתי כמובן.

כדי למגר עוני אמיתי – כלומר כדי להיטיב את מצבו של הפרט שאינו יכול לעמוד במלחמת הקיום – יש להבין את מקורות העוני, למדוד אותו נכון ולהתאים את דרכי הפתרון לבעיה. מידת המוביליות החברתית-כלכלית, למשל, היא בעלת משמעות מרכזית במדידה כזו. לעומת כל זאת, מדד העוני היחסי עוסק בעניין אחר – במדידת פערים, והוא מכוון בעיקרו לשם הצדקתה של השקעה ממשלתית אינסופית בפתרון הבעיה הלא-נכונה.

מדדי העוני המאיימים הם שגורמים למדינת ישראל להמשיך ולהשקיע סכומים דמיוניים, לאורך שנים רבות, בתקציבי הרווחה. מדינת ישראל משקיעה כ-80 מיליארד שקל ברווחה⁷; כ-81 מיליארד שקלים בתשלומי העברה שונים (דמי זקנה ושאיִרים [26.7], דמי נכות כללית [13.5], סעיף 9 ושונות⁸ [10.5], קצבאות ילדים [9.5], אימהות [7], קצבת סיעוד [6] נפגעי עבודה [4.8], ודמי אבטלה [3]); וכ-7 מיליארד שקלים נוספים באחזקה ובתפעול של שירותי הרווחה עצמם דרך משרד הרווחה. מנגנון הביטוח הלאומי עולה כ-10 מיליארד שקלים נוספים (!), ועליהם יש להוסיף שלל הנחות והטבות המתקצבות באמצעות משרדים אחרים. רק לשם

ההשוואה, תקציב הביטחון הישראלי השנתי עומד על 62 מיליארד שקלים, כולל הפנסיות של כל אנשי הקבע עד היום.

אפשר לראות בהשקעת עתק זו ביטוי מרנין לרוח החסד והצדקה האופיינית לעם היהודי. הנה, בהקיים מדינה השכילו היהודים להמשיך את ערכי הערבות ההדדית ולדאוג לדל ולגלמוד, לגר וליתום, באמצעות פעולה נמרצת למיגור העוני. אלא שבחינה פשוטה של הנתונים מגלה שהמורשת שהועתקה לכאן, היישר מן השטעטל, היא דווקא מורשת האיולת של חלם: דו"חות העוני הנערמים שנה אחר שנה מלמדים שתקציבי העתק הללו אינם משנים דבר. מספר ה'עניים' במדינה נשאר כמעט קבוע לאורך כל השנים.

לפנינו אפוא גופים המקבלים לידיהם את התקציב הגדול ביותר במדינה, ונכשלים פעם אחר פעם בטיפול במשימה שהונחה לפתחם. ניתן כמובן לטעון שלולא פעולותיהם של המוסד לביטוח לאומי ושל משרד הרווחה המצב היה חמור הרבה יותר, אך אי אפשר להתעלם מהתוצאה ברמת המקרו. דומה כי אם המצב נשאר יציב לאורך שנים כה רבות, למרות השקעת ענק המכוונת ישירות אליו, לפנינו בעיה.⁹

דרכי המדידה הבעייתיות הן כלי מצוין לשימור כוחו של הביטוח הלאומי ולשימור כוחם של פוליטיקאים. הצורה שבה נמדדים שיעורי העוני בישראל מאפשרת לרשויות לשחק עם הנתונים ולהעביר (באמצעות תשלומי העברה) משפחות מתחת קו העוני אל מעליו, מבלי לתרום למוביליות החברתית שלהם ומבלי לשפר את יכולת ההשתכרות האמיתית שלהם. שלא כהכנסות-בעין אחרות, הקצבאות נכללות בהכנסה המחושבת וכך ניתן להשיג 'תוצאות' בקלות.

זהו השילוב המוכר של פופוליזם וסוציאליזם: נציגי ציבור לעולם ירצו להוכיח לבוחריהם שהם מתקנים בעיות ולשם כך צריך שתמיד תהיינה בעיות, ומה יותר פורט על הנפש הישראלית מהרצון לחסד ומתחושת החמלה? אכן, לשם כך יש להגדיל את הוצאות הממשלה ולמעשה לחלק כסף לציבור כדי לקנות את קולותיו.¹⁰

נהנה נוסף ממדדי העוני המפחידים הוא המוסד לביטוח הלאומי. יש להניח כי גוף המנהל סכומי עתק לא יותר עליהם במהרה, בעיקר כאשר הוא-הוא אשר אמון על מדידת ההצלחה – וכותב את דו"ח העוני.¹¹ יתרה מזאת, הביטוח הלאומי אינו ארגון ממלכתי רגיל; הוא חולש על התקציב הגדול במדינה והוא למעשה הגוף היחיד הגובה מאיתנו מיסים חוץ מהממשלה. כפי שפורסם לאחרונה,¹² את הביטוח הלאומי מנהל ועד בן 56 חברים עלומי שם ודיוניו מתנהלים ללא פרוטוקולים. לא זו בלבד אלא שבועד המנהל חברים כל הגופים הנהנים בצורה שיטתית מהביטוח הלאומי: ההסתדרות, ארגוני הנכים, נציגי המעסיקים, ארגוני שלטון מקומי וארגוני נשים; ובראשו עומד שר הרווחה, שתפקידו להראות עד כמה הוא 'מטפל בבעיה', אף שמבחינה פוליטית ברור כי אין לו שום אינטרס לצמצם את ממדי העוני.

קיצור תולדות הקו

האם מדד העוני במתכונתו הנוכחית הוא הכרחי? ובכן, מסתבר שמדד שכזה לא היה נהוג בעבר, וגם בימינו הוא אינו מקובל על כולם. לדוגמה, גורמי הרווחה בארצות הברית, וכך גם האו"ם, מחזיקים במדד עוני שונה ומוחלט: בארצות הברית מוגדר העוני לפי סל מזון בסיסי, שדומה כי בישראל מעטים בלבד אינם יכולים לרוכשו; ואילו האו"ם מחשב עוני לפי הכנסה של 1.9 דולרים ליום לנפש. לא זו בלבד אלא שגם בישראל הייתה כוונה למדוד עוני על פי מדדים מוחלטים, ובשנות השישים אף הוקמה ועדה לשם קביעת מדד כזה; אלא שהוועדה פוזרה (ראו להלן), והחל משנות השבעים אומצה בישראל השיטה היחסית – שעל מגרעותיה עמדנו בשורות הקודמות.

'קו העוני' הוא מושג חדש באופן יחסי, תולדתו של עידן השפע המערבי. כמו השפע עצמו, גם הוא הגיע אלינו מלונדון של שלהי המאה ה-19 – שבה עלה על הדעת לראשונה כי צריך או ניתן לפתור את בעיית העוני ולמדוד את שיעור העניים. עד לזמן זה, היה מובן מאליו כי החברה האנושית מורכבת, בלשונו של ד"זרואלי, מ"שתי אומות נבדלות", מבעלי אמצעים ונטולי אמצעים. העוני נתפס בקרב כל העמים והתרבויות הידועות לנו כבן-לוויה הכרחי וקבוע וכמנת חלקו הטבעית של המין האנושי. שנות בצורת שהובילו למכת רעב המונית נתפסו כמכת שמיים שאין אלא להשלים עמה והוא הדין למגפות ולמלחמות;¹³ כיוון שזה היה המצב, לא היה כל טעם במדידת שיעור העוני ובמאבק בו.

בסוף המאה ה-19, כאשר הפך השפע במערב לגלוי ותוצריו חלחלו בצורה ניכרת גם כלפי מטה – שינה המחסור את פניו וטיבה של הדלות השתנה. באנגליה עלתה רמת החיים בתקופה זו וחלה ירידה חדה במספרם של האביונים (כלומר אנשים שמסיבות שונות לא היו מסוגלים לדאוג לעצמם ונסמכו על הקופה הציבורית); מעתה עברו העניים העובדים – אותה שכבה שעמל כפיה מציל אותה מעוני חמור, אך לא יותר – לקדמת הבמה. לראשונה, הפך עוני של אלה לבעיה חברתית, לתופעה שאיננה גזירה משמיים אלא תופעה בת-תיקון ובתנאי שתינקט המדיניות החברתית הנכונה.

בשלב זה קיבל המאבק בעוני את אופיו כפי שהוא גם כיום: לא הבטחת קיומם של אביונים, כי אם הבטחת רמת חייהם ה'בסיסית' של המעמדות העובדים אשר יכולים לעמוד ברשות עצמם. על רקע מהפך זה הגו שני פעילים חברתיים אנגליים, צ'רלס בות (Booth) וסיבהום ראונטרי (Rowntree), את מושג 'קו העוני', שעל פיו ישנו רף מסוים ובר-מדידה שמי שתנאי חייו נמוכים ממנו מוגדר 'עני'. המדידה על פי קו זה פורסמה ב-1887.¹⁴

בות וראונטרי הפכו את מדידת העוני לפרקטיקה מקובלת; הם אימצו גישה אבסולוטית באשר להגדרת קו העוני, וממצאיהם חשפו לראשונה את תנאי חייהם

הקשים של בני האוכלוסייה העובדת בלונדון; וממצאים אלו הצדיקו את קידומה של מדיניות רווחה בשנים הבאות. ארבעים שנה לאחר עבודתם, במהלכה של מלחמת העולם השנייה, הוגש לפרלמנט הבריטי דו"ח בוורידג' (על שם הכלכלן ויליאם בוורידג', Beveridge) שייסד הלכה למעשה את מדינת הרווחה הבריטית. נסיבות השעה הוליכו למעין פשרה היסטורית (שהחזיקה מעמד עד שנות השבעים) בין הליברליזם השמרני לליברליזם הסוציאליסטי; ובמסגרתה הוסכם כי סדר החברה הקפיטליסטית לא ישתנה אך לכל אחד מאזרחי המדינה תובטח 'רצפה' של ביטחון סוציאלי.

קו העוני של דו"ח בוורידג' ביקש להבטיח רמת מינימום מספקת למחייה וכלל חמישה מרכיבים: מזון, לבוש, דיור, הוצאות משק בית אחרות, ו"מרווח כלשהו לתמרון בתקציב"¹⁵ (ולפנינו דמיון מסוים למה שז'בוטינסקי כינה כבר ב-1934 "חמשת המ"מים": מזון, מעון, מלבוש, מורה ומרפא). התפיסה המוחלטת שביטאה תוכניתו של בוורידג' אומצה גם בארצות הברית במהלך שנות השישים. בתקופה המוכרת כתקופת 'המלחמה בעוני' שהנהיג הנשיא ג'ונסון, אימץ מנהל הביטחון הסוציאלי של ממשלת ארצות הברית את ההגדרה שלפיה עוני הוא מצב של 'אי-מספיקות תזונתית' (nutritional inadequacy).

הניסיונות הראשונים שנעשו בישראל למדידת עוני התבססו למעשה על הדגם התזונתי ששימש בזמנו את החוקרים הבריטים והאמריקנים. מהקמת המדינה ועד לשנות השישים נתפסה המצוקה בישראל בראש ובראשונה כמחסור בצרכים חיוניים – כלומר כמצוקה אבסולוטית. לאור זאת, ביקשה המדינה לתת מענה לצרכים החומריים הבסיסיים של אזרחיה והתמיכה הייתה מינימלית.

כפי שציינו, באותן שנים נעשה גם ניסיון לקבוע קו עוני מוחלט – שידמה לדגם התזונתי הבריטי והאמריקני. בשנת 1963 נתמנתה על ידי שר הסעד דאז, יוסף בורג, ועדת כ"ץ (שבראשה עמד ד"ר ישראל כ"ץ – מנהל בית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית באותה העת), והוטל עליה לקבוע מעין קו עוני שישמש בסיס לקביעת מכסות הסעד, וכן להגדיר סל צריכה הולם ולקבוע את מכסת התמיכה על פיו.

אולם מסיבות שונות פוזרה הוועדה בשנת 1967, ולמן שנות השבעים אומץ בישראל המדד היחסי. רפי רוטר ונירה שמאי, מהאגף למחקר ותכנון של המוסד לביטוח לאומי, היו הראשונים בארץ שביקשו להתייחס לעוני כתופעה המבוססת על מרחקה של ההכנסה מנקודה המוגדרת על פי התפלגות הכנסותיה של כלל האוכלוסייה; ולשם כך בחרו בדגם שהציע הכלכלן האמריקני ויקטור פוקס – שבו קו העוני נקבע כרמת הכנסה המקבילה למחצית ההכנסה החציונית.

על קביעה זו ועל הגישה היחסית כתב פרופ' אברהם דורון את הדברים הבאים:

קו העוני של רוטר ושמאי היה אמור להיות ארעי בלבד ולספק התמצאות ראשונית על דפוסי העוני בישראל. אולם, מאז ראשית שנות השבעים הוא הפך להיות קנה המידה הקבוע למדידת העוני בישראל... המוסד לביטוח לאומי החל למדוד את היקף העוני והשינויים שחלים בו באופן קבוע ושיטתי בעזרת קו זה ובשני העשורים האחרונים היה קו זה למעין מדד רשמי של העוני במדינת ישראל.¹⁶

כאמור, בשנות השישים אימצה ועדת כ"ץ (באופן עקרוני) את הגישה האבסולוטית לקביעת קו עוני, אלא שגישה זו נזנחה לטובתה של גישה יחסית – והיא זו אשר מושלת בכיפה עד לימינו אנו. על מגרעותיה עמדנו לעיל בהרחבה.

לקראת מדידה אחרת

במאמר אחר קבע אברהם דורון כי

כל הניסיונות האלה לקבוע קו עוני 'מדעי' 'אובייקטיבי', שייתן תשובה חד-משמעית להגדרת תופעת העוני, ושיהיה תקף בכל זמן ובכל מקום, לא הוכתרו בהצלחה. הניסיונות האלה נידונו מראש לכישלון משום שמבצעייהם ביקשו להשיג יעד שאינו ברה-שגה. היה בניסיונות האלה משום מקסם שווא, מאחר שהמדע אינו יכול להשיב תשובה לשאלה שהיא ביסודה חברתית-ערכית.¹⁷

אלא שדורון צודק באופן חלקי. אכן אין בנמצא קו עוני 'אובייקטיבי' והמדע אכן אינו יכול לענות על שאלה ערכית; ובכל זאת ביכולתנו להעדיף שיטות מדידה מוצלחות יותר על פני שיטות מדידה מוצלחות פחות. המגרעות הקיימות בשיטת המדידה הנוכחית חמורות מכדי שאפשר יהיה להמשיך ולהשתמש בה כמדד בעל משמעות. מדד העוני היחסי של הביטוח הלאומי אינו מאפשר לנו לענות בצורה רצינית על השאלה החשובה כל כך, שאלת מספרם של העניים האמיתיים החיים במדינת ישראל; וממילא אין בכוחו ליצור מדיניות רווחה שתסייע, באמת, למי שזקוקים לסיוע. תקציבי הרווחה האדירים – ואולי מותר גם לומר: הלא-יעילים בעליל – אינם מקבלים ביטוי במדדי העוני.

ניתן וחיוני לתקן את שורת העיוותים שציינו בתחילת המאמר: לכלול בצד ההכנסות גם 'הכנסות-בעין' וגם בעלות על נכסים, לשקלל את ההכנסות המדווחות על פי ההוצאות, ולחשב את 'הנפש התקנית' בצורה שלא תהפוך כל משפחה ברוכת ילדים ל'ענייה'. שינויים כאלה ישנו את התמונה מיסודה ויאפשרו לנו לדעת, לראשונה, מהו שיעור העוני היחסי בישראל.

ועדיין, גם מדד עוני ריאלי שכזה לא ישקף כלל את הצמיחה במשק ואת עליית רמת החיים אלא רק את אי-השוויון; אף הוא יכלול, מן הסתם, עיוותים הקשורים בהכללתן של תת-חברות שונות תחת מטרייה אחת. מדד יחסי עשוי אפוא לצייר תמונה שלפיה דבר לא השתנה במצבם של העניים במאתיים השנים האחרונות – בעוד האמת רחוקה

כמטחוו קשת מתמונה כזו. דברים על הבעיות הכרוכות במדד עוני יחסי כתב אירווינג קריסטול באחד ממאמריו:

המציאות שבה ככל שחברה הולכת ונהיית אמידה יותר, כך מושג 'קו העוני' יגאה מעלה, היא בלתי-נמנעת ואף ראויה. אך הרעיון כי יש באופן עקבי וערני להגדיר מחדש את מושג העוני כך שעשרים אחוזים מן האוכלוסייה לעולם ייוותרו 'עניים' הוא תוצר של אידאולוגיה, לא של סוציולוגיה, כלכלה או מדעי החברה.¹⁸

דומה כי כדי לעלות מדרגה בהבנת העוני ובגיבוש מדיניות רווחה ראויה, אין ברירה אלא לשוב אל מדדי העוני המוחלטים (כאשר המדדים היחסיים ימשיכו להימדד, אך כמדדי אי-שוויון) או לשלב ביניהם לבין מדדים יחסיים. ברור כי גם מדד שיגדיר סל בסיסי של מצרכים חיוניים יהיה יחסי: הוא לא יסתפק בביטחון תזונתי בסיסי ויהלום את החיים בתקופת שפע שלנו, והוא יבטא את התפיסה המוסרית העכשווית של החברה – אך בכך תיגמר היחסיות שלו.

אימוץ קנה מידה בלתי-קבוע למדידת עוני כולל למעשה את הקביעה שלעולם לא נוכל לפתור את בעיית העוני; ובעיות שאינן ניתנות לפתרון נכון לזנחה ולו משיקולים פרגמטיים. מעבר לכך, לעיתים חברה מגיעה לרמת שפע כה גבוהה עד כי יש מן ההחטאה בהענקת הכינוי 'עניות' לשכבות שהכנסותיהן נמוכות במסגרת התפלגות ההכנסות הכללית. בנידון שלפנינו אנו מוצאים גם את המתח הבלתי-פתיר שבין שוויון לחופש, ומן הראוי לשקול גם אותו בדיון.

פערים בין בני אדם היו ויהיו. עשירון תחתון יישאר לנצח. "האחרונים תמיד בסוף" כלשונה של מליצה נדושה. אם איננו מאמינים בדת המעמידה את ה'שוויון' כערך עצמאי, כל שעלינו לשאול הוא: מהו מצבם המוחלט של האחרונים? האם יש להם סיכוי לחיות בכבוד? האם נשמרת להם האפשרות של מוביליות חברתית?

מילת סיום על התמונה הגדולה

הודות לחירות הכלכלית, מצבם המוחלט של יושבי הגלובוס השתפר פלאים וימשיך להשתפר. קשבו כמה סחורות ושירותים יכול לרכוש אדם המחזיק בהכנסה של כ-2608, שקלים המוגדרת כ'קו העוני' לנפש תקנית' – והשוו זאת למצבם של עניים בתקופות אחרות.

מאט רידלי, בספרו הנהדר 'האופטימיסט הרציונלי', מזכיר לנו מהי 'התמונה הגדולה' ומתאר כמה שונה ההווה מן העבר וכמה טוב צפוי להיות העתיד. באנגליה הוויקטוריאנית הייתה תוחלת החיים בשנת 1800 קטנה מארבעים; המחלות גבו מחיר כבד, השכרות הייתה תופעה נפוצה, פירות וירקות היו מצויים בצמצום, מחירם של נרות היה גבוה, ותרבות הפנאי הייתה מנת חלקם של המעמדות הגבוהים בלבד. מעל

הכול, כמות הסחורות והשירותים שניתן היה לרכוש בתמורה לשכרה של שעת עבודה הייתה זעומה ביחס לימינו. "נסיעה בכרכרה מפריז לבורדו", מזכיר לנו רידלי, הייתה שווה באותה העת את שכרו החודשי של פקיד. תקופה זו לא ידעה מים זורמים, טלפונים, מכוניות, מקררים, מכונות כביסה, טלוויזיות ועוד. דמיינו לעצמכם את משמעותו של כאב שיניים בתקופה זו!

אל לנו לשכוח כי המרוויחים המרכזיים מהשינויים הכבירים שהתחוללו במאתיים השנים האחרונות הם בני המעמדות הנמוכים, כלשונו של רידלי:

נכון אמנם שהעשירים נעשו עשירים יותר, אבל מצבם של העניים השתפר יותר. בין 1980 ל-2000, העניים במדינות המתפתחות הגדילו את הצריכה שלהם במהירות כפולה מזו של כלל תושבי העולם... אף על פי שאוכלוסיית העולם הוכפלה, אפילו המספר המוחלט של האנשים החיים בעוני קשה ירד מאז שנות החמישים, ושיעור בני האדם החיים בעוני קשה ירד ביותר מחצי, לפחות מ-18 אחוז מתושבי העולם. כמובן, המספר הזה עדיין גבוה להחריד, אבל המגמה איננה מצדיקה ייאוש: בקצב הנוכחי של ירידה בעוני, בשנת 2035 בקירוב יגיע מספר העניים לאפס, אם כי סביר שלא כך יקרה. לפי אומדן של האו"ם, בחמישים השנים האחרונות פחת העוני יותר מכפי שפחת ב-500 השנים שקדמו לה.¹⁹

אינני טוען שהתקדמותו הכלכלית של העולם מאפשרת לנו לנוח על זרי הדפנה ולהניח שבעיית העוני מאחורינו. אחרי הכול, החיים בעולם המודרני לא רק מציעים מידה של עושר אלא גם תובעים אותה. במדינה כמו שלנו אינך יכול לגדר לעצמך חלקת קרקע ולבנות בית מעצים שאותם חטבת בעצמך, וכך לדוגמה עניין פשוט למדי בעבר, הדיור, הופך לאתגר כלכלי של ממש בהווה. החברה המודרנית מצפה ממך להיות בעליו של טלפון סלולרי, שבלעדיו לא תהיה לך גישה לשירותים רבים וגם לא סיכוי למצוא עבודה. במילים אחרות, אדם בן-זמננו עלול להיות נתון במצוקה כלכלית קשה גם אילו לפי הפרמטרים של המאה ה-19 הוא היה נחשב כעשיר.

ובכל זאת, אין לשכוח את 'התמונה הגדולה' ויש לזכור כי המונח "עוני" בימינו, בוודאי בישראל, שונה תכלית שינוי ממונח בסיפורי חסידים או בסיפורי של דיקנס. יש אפוא בהחלט סיבה טובה לאופטימיות. ובאשר לעוני בישראל - הוא קיים, ללא ספק, ואנו צריכים לפעול לצמצומו. אלא שהכלים הקיימים אינם מלמדים אותנו על אודותיו כמעט דבר. רק מדידה אמיתית של העוני תניח למעננו את התשתית לפעולה נכונה.

חיילים. מצד אחד היא מוגדרת כמשכורת, אולם מצד שני החייל מוגדר כחלק ממשק הבית המקורי שלו. אם כן, בין אם חייל מוגדר כעובד משרה מלאה בשכר של 500 שקלים בתוך משק הבית המקורי, בין אם הוא מוגדר כמשק בית בפני עצמו - ברור שמשכורתו

1. ראו סקר הלמ"ס לשנת 2015, עמ' 26 ועמ' 149. כך טען גם ד"ר דניאל גוטליב, מחבר דו"ח העוני, בכנס ספיר 2017 (<https://www.youtube.com/watch?v=sEOaWxHImY>).

2. לא ברור כיצד מוגדרת, על פי הלמ"ס, משכורת

- יצרת עיוות משמעותי בתהליך ניתוח הנתונים.
3. החישוב בדו"ח העוני מתייחס להכנסה כספית נטו לעומת החישוב כאן המכיל את ההכנסה נטו. ההבדל ביניהם הוא שהכנסה נטו כוללת גם חישובים של הכנסות-שבעין הקשורות לבעלות על דירה. ראו בדו"ח הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, **הכנסות והוצאות משק הבית: נתונים מסקר הוצאות משק הבית 2015** (זמין במרשתת), עמ' 41, סעיף ד.
 4. שם, עמ' 26, לוח י.
 5. ראו Sam Roberts, "A Village With the Numbers, Not the Image, of the Poorest Place", *The New York Times*, April 20, 2011.
 6. דו"ח הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, לעיל הערה 3, עמ' 25.
 7. מיכאלה אסולין, אביבה גייבל ודניאל גוטליב, **הצעת תקציב לשנת 2017 ואומדן ביצוע לשנת 2016**, המוסד לביטוח לאומי (זמין במרשתת).
 8. סעיף 9 בחוק הביטוח הלאומי מאפשר למוסד לתת "שלא בדרך קבע" הטבות סוציאליות שונות שאינן נגזרות מן החוק, ולקבל עבורן החזר מן המדינה.
 9. בעמ' 35 בהצעת תקציב לשנת 2017 ואומדן ביצוע לשנת 2016 של המוסד לביטוח לאומי ניתן לראות שחלוקת הגבייה בין החמישונים אינה מאוזנת, אולם הקצבאות מתחלקות באופן כמעט שווה בין החמישונים. נראה שבפועל הירידה בעוני מתרחשת בעיקר על ידי הורדת קו העוני בעזרת גבייה מהעשירים.
 10. דוגמה לדבר אפשר לראות בדבריו של מיט רומני בעימות שהתרחש בינו לבין ברק אובמה בבחירות 2012. בעימות זה הדגיש רומני כי ישנם 47 מיליון אמריקנים המתבססים על תלושי מזון, ואילו ביום כניסתו של אובמה לתפקיד היו רק 32 מיליון כאלו. רומני רמז לכך שאובמה משחד את הבוחרים בעוד הוא מבקש לצמצם במידת האפשר את מספר הנתמכים על ידי הממשלה. את העימות ניתן למצוא בכתובת <http://www.debates.org/index.php?page=october-3-2012-debate-transcript>
 11. מהלך אופייני כזה אפשר לראות בדו"ח המסביר את חשיבות פעולות הממשלה בטיפול בעוני, וקובע
- ש"הממשלות השונות לא התייחסו בתקופה זו ברצינות ליעד הזה" (עמ' 39) וממשיך וקובע שהתייחסות רצינית היא תקצוב נוסף של המוסד לביטוח לאומי. בעמ' 9 נאמר ש-70 אחוזים מהטיפול בעוני נעשים על ידי הביטוח הלאומי.
12. יונתן סורוצקין, "פצצה גירוענית: עשרה דברים שלא ידעתם על הביטוח הלאומי", מידה, 25.2.2018.
 13. באנגליה, בין השנים 1200-1600 התרחש רעב המוני אחת ל-14 שנים בממוצע. במאה ה-18 חוותה צרפת שמונה פעמים תופעה של רעב המוני, כאשר בחורף 1709 גוועו כמיליון אנשים מתוך אוכלוסייה בת 20 מיליון נפשות. באמצע המאה ה-19 חוותה אירלנד רעב המוני שנודע כרעב תפוחי האדמה הגדול. שמונים שנה לאחר מכן, בשנת 1921, ידעה ברית המועצות רעב המוני שגבה את חייהם של חצי מיליון אנשים.
 14. בות, שמחקריו התמקדו באוכלוסייה העובדת של לונדון, העמיד - בצורה שרירותית למדי - את קו העוני על הכנסה מינימלית של 18 עד 21 שילינג. כפי שמציין חתן פרס ישראל בחקר העבודה הסוציאלית, פרופ' אברהם דורון: "בחקירתו הוא הניח את היסודות לשיטה הנוהגת עד היום בחקירות העוני. הוא היה הראשון שהשתמש במושג של קו עוני במדידה שלו. אמנם קו העוני שהוא השתמש בו היה שרירותי למדי, אבל החשיבות הייתה בעצם הכנסת המושג לשימוש" (אברהם דורון, "הגדרת העוני ומדידתו: הסוגיה שלא באה על פתרונה", בתוך הנ"ל, בזכות האוניברסליות: האתגרים של המדיניות החברתית בישראל, ירושלים: מאגנס, תשנ"ה, עמ' 86). וראה Alan Gillie, "The Economic Origin of the Poverty Line", *The Economic History Review (New Series)*, 49/4 (Nov., 1996), pp. 715-730.
 15. דורון, שם, עמ' 89.
 16. דורון, שם, עמ' 98.
 17. דורון, שם, עמ' 82.
 18. Irving Kristol, "Taxes, Poverty, and Equality", *The Public Interest* 37/3, Fall 1974, p. 217.
 19. מאט רידלי, **האופטימיסט הרציונלי - למה המאה ה-21 תהיה טובה יותר?**, מאנגלית: עדי מרקוזה-הס, אור יהודה: זמורה-ביתן, תשע"ג, עמ' 25.